

NYÍRI KRISTÓF

A hagyomány fogalma a német gondolkodásban

Kilencvenegy nyara óta halogattuk a beszélgetést, melyre már nem került sor. Hadd kerekítsek itt rövid referátumot arról, amit abban a beszélgetésben szerettem volna Zsoltnak elmondani, s amit, úgy képzelem, rokonszenvvel hallgatott volna: hiszen kedves szerzőről is szót gondoltam ejteni – Schelerről, Habermasról –, főként pedig, következtetésként, olyan képletet gondoltam megfogalmazni, mely az ő beállítottságának tudtommal éppenséggel megfelelt. A képlet így szól: *a hagyomány filozófiai problémája látszatprobléma, a hagyomány szociológiai problémája megoldott*. Ma ehhez hozzátenném: a hagyományok *politikusok általi fölemlegetése* elméletileg nem, csupán morális szempontból elgondolkodtató – nem a tiszta szív, hanem a zavaros fej jele.

A hagyomány kérdése a német gondolkodásban vált filozófiai problémává, először talán Herdernél. Ám az az alapvető jelentésbeli kettősség, fogalmi csillámlás, melynek a német filozófia itt végül is áldozatul esett, sokkal régebbi keletű: a görög írásbeliség kezdeteire s a Biblia könyveinek összeállítása és első fordításai korára nyúlik vissza. Noha egyaránt beszélünk *szóbeli és írásos* hagyományról, a kétféle hagyomány között alapvető funkcionális különbség állapítható meg. Hiszen az írásbeliségtől átítatott társadalom nem igényli és nem is viseli el a *tudásmegőrzés és tudásátadás* ama intézményét, melyet a tiszta szóbeliség társadalma éppenséggel nem nélkülözhet, s melyet elsősorban nevezhetünk *hagyományozásnak*: hangzó szövegek és begyakorolt cselekvésmódok nemzedékről nemzedékre történő, ősi és isteni eredetet sugalló, ellentmondást vagy megfontolást nem tűrő, változatlan továbbadását. A görög *παράδοσις* és a latin *traditio* kifejezésnek pontos megfelelője a német *Überlieferung*: jelentése

átadás, a szó eredeti, fizikai, konkrét értelmében. A tanító szövegbeli vagy cselekvésbeli tudását, ügyességét átadja az őt hallgatónak vagy utánzónak. Ehhez képest az *írott*, jelesül *alfabetikusan* írott szövegek átadásáról csak átvitt értelemben beszélhetünk: a pergamennek, a papirusztekercsnek nem kell kézből kézbe jutnia, az olvasás nem szemtől szembe befogadás. Természetes ugyanakkor, hogy a „tradíció” kifejezés nyomban szert is tett erre az átvitt értelemre. Mint Pál írta a thesszalonikiaknak: „ragaszkodjatok a hagyományokhoz, amelyeket tőlünk élőszóban vagy levélben kaptatok” (2 Tesz 2,15).

A magyar „hagyomány” szó eredetileg a *meghagyás* (azaz rendelkezés), *elhagyás* (azaz válás), továbbá *bírság* és *törvénykezés* jelentéseket hordozta. A παραδοσις persze értelemszerűen *praeceptumot*, előírást is jelenthet, Luther többhelyütt *Satzungot* fordít – így épülhetett „hagyomány” szavunkra a *tradíció* jelentés. Ám a „hagyomány” szóból az *átadás* mozzanatát nem halljuk ki, a *szájhagyomány* kifejezés a magyarban jóval inkább jelentésbővítő, mint az „oral tradition” az angolban, vagy a „mündliche Überlieferung” a németben. Az egyházi hagyomány mint *szóbeli* hagyomány érvényességéről folyó sokévszázados, a reformáció–ellenreformáció korában tetőző vita a magyar nyelvérzék számára megfoghatatlan, a latin vagy a német nyelvérzék számára ellenben magától értetődő kategóriákban zajlott.

Elsősorban szóbeli hagyományt ért tradíción a fiatal Herder is. Herder egyáltalán a szóbeliség eszméjének bővületében lett íróvá, korai munkái Rousseau tettetett könyvellenességét visszhangozzák, Macpherson skót balladahamisítványainak hatása alatt állnak. „Ossi-ans Gedichte”, írja 1773-ban, „[sind] Lieder, Lieder des Volks, Lieder eines ungebildeten sinnlichen Volks ..., die sich so lange im Munde der väterlichen Tradition haben fortsingen können”. A fiatal Herder világosan ráérez dallam és ritmus emlékezettechnikai szerepére, arra, hogy a fül egészen különböző ismeretmegőrző funkcióval bír, mint a szem. Másképp az idősödő Herder: nála szóbeli és írásbeli hagyomány ismét egybefolyik, az *Ideenben* a vallásos hagyomány egyfelől ősi, szóbeli, tánchoz és énekhez kötött, másfelől írásban rögzített, mint az őszövétség könyveiben. A Herder nyomdokain elinduló Grimm-testvérek terminológiája megint egyértelműbb. *Deutsche Mythologie*-jában Jacob Grimm a „geschriebene Denkmäler”-t, az írott emlékeket szembeállítja a „Volkslieferung”-gal, vagyis a népi hagyománnyal, mely úgymond „az eleven szokás és monda soha meg nem álló folyama”; hagyományok *elnémulásáról* beszél; s például így fogalmaz: „Az írott feljegyzéshez a szóbeli monda úgy viszonylik, mint a műköltészethez a népdal, vagy az írott törvényekhez a [népi szokás-jog]”. Ám ez a terminológia sem egészen következetes. Nem is lehet az, ha tükrözni kívánja a korabeli német nyelvhasználatot, melyről persze éppen a Grimm-féle szótár alapján alkothatunk magunknak képet. Az „Überlieferung” vagy a „Tradition”, mondja a Grimm, régebben inkább csak *szóbeli átadást* jelentett; a 18. század közepétől

kezdve viszont általában annyit tesz, mint „mündlich und schriftlich überlieferte Kunde von geschichtlichen Begebenheiten”, a 19. századra pedig még szélesebb jelentést nyer: „das herkömmliche in Haltung und Handlung, das sich in sozialen und geistigen Gemeinschaften, in culturellen Überlieferungszusammenhängen aller Art fortpflanzt”.

A hagyomány filozófiai problémája a német gondolkodásban a „Tradition” szűkebb és tágabb fogalmának egybemosódásából adódik. Hogy a fogalmak csapdájába a filozófiát ezúttal is, mint oly sokszor, ideológiai lidércfények vezették, egészen nyilvánvaló. A német traditionalizmus a felemás polgárosodás szorongásaiból nő ki. Ám hagyjuk most a társadalmi gyökereket; összpontosítsunk az elméleti következményekre. A szóbeli hagyomány alázatot kíván, kötöttséget teremt; az írásbeli hagyomány teret enged a kritikai reflexiónak. Modern világunk az írásbeliségen alapul; szóbeli és írásbeli hagyomány egymásbavetítése viszont sanda fogalmi vágyódásnak ad tápot, valamiféle kötöttség utáni vágyakozásnak a modern világ közepette. Ezt a vágyakozást fejezi ki a kilencszázharmincas években Husserl, a hatvanas években Gadamer, vagy akár Lübbe a nyolcvanas években. Amikor Husserl a geometriát „évezredek hagyományának” nevezi, mely hagyományon úgymond ma is „elevenen továbbmunkálkodunk”, vagy azt írja, hogy „emberi létünk számtalan hagyomány keretei között mozog. A kultúra egész világa, minden alakjában, hagyományból van”: úgy egybemossa hagyomány és *intézmény* fogalmát – a korai geometria részleges szóbeliségét és ezzel személyes kapcsolódásokhoz kötöttségét idézi föl, miközben ténylegesen a modern tudomány objektívált voltáról beszél. Amikor Gadamer akképpen fogalmaz, hogy „a történetietlen-dogmatikus és a történeti, a tradíció és a történettudomány, az antik és modern nem áll teljesen és elvileg szemben egymással”, úgy kognitív folyamatosságot tételez ott, ahol kognitív törést kell észrevennünk: a szóbeliségnek kritikai distanciát kizáró s az írásbeliségnek kritikai distanciát teremtő emlékezettechnikái között.

Érzékeli ezt a törést, de nem tudja értelmezni – és pedig egyre kevésbé tudja értelmezni – a Nietzsche-től Scheleren és másokon át Habermasig terjedő vonulat. „A történeti jelenség – írta Nietzsche 1874-ben –, ha már tisztán és maradéktalanul megismert, s az ismeretek jelenségeinek egyikévé oldódott fel, annak számára, aki megismerte, halott.” Nietzsche szellemében nyilatkozott meg Scheler, amikor 1927-ben így fogalmazott: „a tudatos »emlékezés« az eleven tradíció föloldását, sőt tulajdonképpeni halálát jelent”. Nietzsche értelve idézi fel 1942-ben Carl August Emge *naivnak* és *szenzimentálisnak* schilleri ellentétét, s alkalmazza azt a tradíció-problémára. A tradíció szenzimentális megvallása jellegzetesen modern attitűd: a naiv elfogadásra, a tényleges értelmi azonosulásra való képtelenséget, tudatosan-külsőlegesen elhatározott vállalást jelent. Nietzsche szellemében fogalmaz Josef Pieper 1958-ban, amikor így ír: „Amint valamely *traditiumot* magam által ellenőrzöttként és kritikailag tudott-

ként fogadok el, az ezzel számomra elveszíti hagyományjellegét.” És ebben a szellemben fogalmaz, Schelerre kifejezetten is utalva, Habermas 1967-ben. „A tradíció reflektált elsajátítása – írja – megtöri a hagyomány természetadta szubsztanciáját. ... Az áttetszővé tett előítéletstruktúra immár nem működhet előítéletként. ... Gadamer ... a reflexió ama erejét vonja kétségbe, melynél fogva az ... a tradíció igényét el is utasíthatja.”

A hagyomány ama természetadta szubsztanciája, melyre Habermas itt – anélkül, hogy tudna róla – voltaképpen utal, nem más, mint a *tiszta szóbeliség*. Ennek belátására a nemzetközi szakirodalom legkésőbb 1963-tól kezdve – ekkor jelent meg Goody és Watt „The Consequences of Literacy” című tanulmánya – lehetőséget adott. Német fordításban a Goody–Watt-tanulmány 1981-ben került kiadásra – abban az évben, melyben Habermas kommunikatív cselekvéseméleti könyve is megjelent. Ám amennyiben Habermas itt immár a hagyományok úgymond kritikai megújíthatóságáról beszél, ezt a könyvet mostani témánk szempontjából éppenséggel visszalépésnek kell minősítenünk, miközben ekkorra már Németországban is gyökeret vert a hagyományosság modern, kultúrantropológiai és kommunikációtörténeti indíttatású elmélete. Az *Archäologie der literarischen Kommunikation* elnevezésű munkacsoport 1979/80-ban – Bielefeldben – tartotta meghatározó jelentőségű konferenciáit, a konferenciák anyaga 1983-ban jelent meg.

Magyarországon az úgymond hagyományokra való hivatkozás – népi hagyományokra, nemzeti hagyományokra – szinte kizárólag a politika és ideológia szintjén történt és történik, elméleti tájékozottság és igény nélkül. Ez annál is sajnálatosabb, mivel utalhatunk olyan magyar szerzőre – a történész Hajnal Istvánra –, akinek eredményei a vonatkozó nemzetközi kutatásokat évtizedekkel megelőlegezték, sőt, *befolyásolták*. Egy teljesebb áttekintés itt persze kitérne mondjuk a fiatal Lukács György idevágó, fogalmilag újat is hozó, ám nyilvánvalóan téves gondolataira, vagy a már nem egészen fiatal Németh László fogalmilag sok újat hozó, ám nyilvánvalóan téves gondolataira, vagy az idősebb Szekfű Gyula fogalmilag újat nem hozó, ám nyilvánvalóan helytálló gondolataira. Szorítkozzunk most Hajnalra. Rá mindvégig erősen hatott a német történettudomány és szociológia; föltűnő azonban, hogy a tradicionalitás természetével kapcsolatos eredményeit inkább e hatással szembefordulva, semmint rá támaszkodva érte el. Írástörténeti kutatásaiból kiindulva s Max Weber racionalitásfölfogásával vitatkozva jutott el, 1933/34-ben, ahhoz a felismeréshez, hogy a *hagyományozás struktúráját*, a gyakorlati tapasztalatoknak s a verbális tudásnak nemzedékről nemzedékre történő változatlan, megkérdőjelezetlen átadását a szóbeli memorizálás korlátai-kényszerei alakítják ki. És felismerte azt is, hogy a hagyományos átadás változatlansága, objektív ellenőrizhetőségének híján, csupán *képzelt*. Vagyis a hagyomány nem képes hiteles múlttudat – tényleges történeti tudat – hordozására. A szóbeliség emberét, írja Hajnal, a

„szó, hagyományképpen, összeköti a múlt emberével... De a múlt emberének alakja nincs a maga természetében közötté, nincs reális képzelete róla, csak annyi, amit az utódok az elődből a maguk képzelete szerint alakítottak s hagyományyszerűen továbbadtak.” Amit a szóbeliség viszonyai között, hangsúlyozza Hajnal, „kultúrjavakban az egyik generáció teremtett, nem szállhat át hiánytalanul, változatlanul a következőkre: a szóbeli hagyomány keveset tarthat fenn és másított értelemmel. ... A szóbeliség hagyományt teremt, amely az utódok alkotása az elődökről, csak kis részben az előd tényleges hagyatéka az utódokra”. Ehhez képest az írásbeliség valódi történeti tudatot hoz létre: s amennyiben a múlt okszerű szemléletéhez vezetett, az írás, mint Hajnal hangsúlyozza, „végső eredményében ... felszabadított a hagyománynak emberfölöttiség-varázsától”.

Vonjunk mérleget. A hagyomány filozófiai problémája látszatprobléma, a hagyomány szociológiai problémája megoldott. A magyar értelmiséget a filozófiai műveltség hiánya, s talán a „hagyomány” szó magyar etimológiája is, megóvta attól, hogy a hagyománykérdés spekulatív német megközelítésének hatása alá kerüljön; a magyar politikusokat az elméleti pallérozottság hiánya megakadályozta és megakadályozza abban, hogy a hagyományretorikát félretegyék. Hadd említsek erre, befejezésül, reprezentatív – ti. véletlen kiválasztáson alapuló – példát. Február 19-én, jelen referátumot írva, belenézek a mai újságba – a legnagyobb példányszámú honi napilapba – és interjúk találók benne. A menesztett művelődési miniszter mondja: „elszánt voltam a magyar kultúra védelmében, a tradíciók ápolásában. ... volt szerencsétlenségem tapasztalni, hogy hányan űznek gúnyt azokból a tradíciókból, amelyek minden nemzet számára alapvető fontosságúak...” Ennél azért többre futja még a német filozófiában is. Josef Pieper írta idézett tanulmányában: „A valódi hagyománytudat szabadá és függetlenné tesz az úgynevezett »hagyományápolás« konzervatívizmusaival szemben. Kétségtelenül létezik a »hagyományok ápolása«, mely azonban az igazán áthagyományozni érdemesnek tényleges továbbadását éppenséggel megakadályozza.”